

BÉL MÁTYÁS HELYE
A MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBEN¹

Ha áttekintjük Magyarország művelődését a 18. század első felében, Bél Mátyás (1684–1749) nevével, kiemelkedő, többhelyt úttörő szerepével egész sor különféle területen találkozunk. Nem meglepő tehát, hogy az egykorú hazai tudományosság e legjelentősebb egyénisége születésének 300. évfordulóján a Magyar Tudományos Akadémiának három különböző osztálya rendezte együtt ezt a mai megemlékezést. S a sokoldalúságot jelzik az itt elhangzó előadások is, amelyek sorra veszik, hogy Bél életműve mit jelentett, mit képviselt a földrajz, a helytörténet, az agrártörténet, a néprajz, az egyháztörténet, az irodalomtörténet, a nyelvtudomány, meg a tudományszervezés, az akadémia-alapítási kísérletek szempontjából. Pedig teljesnek a lista még így sem mondható. Hiszen külön, nagyon is kiemelt helyen kellene szólnunk például Bél jelentőségéről a hazai nevelés történetében, az oktatásügy, a pedagógia terén végzett kezdeményező munkájáról, előbb a beszercebányai, majd főleg, 1714–1719 között, a pozsonyi evangélikus liceum élén, amelyet ő emelt ki lehanyatlott, zilált állapotából úgy, hogy országos mintaképpé válhatott. A debreceni református kollégium korszerűsítésén fáradozó, ifjú Maróthi György két évtized múlva is arról írt Bázalbe, hogy példának Bél iskoláját tekinti. De beszélhetnénk Bél Mátyásnak a hazai

¹ Előadás az MTA által Bél születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen, 1984. ápr. 6.

sajtótörténetben vitt szerepéről, arról is, hogy a Rákóczi-kori Mercurius után ő indította meg 1721 tavaszán, liceumi tanárok közreműködésével, az első valóban rendszeres, hazai időszaki orgánumot, a Nova Posoniensia című hetilapot, amely latin nyelvvel meg kortörténeti és egyéb ismeretanyagával tulajdonképpen szintén az iskolai oktatás ügyét szolgálta egészen addig, amíg 1722-ben a jezsuiták fel nem számolták. Ami egyébként azt is mutatja, hogy Bél az iskola ügyeitől akkor sem szakadt el, amikor a rektorságot a pozsonyi német evangélikus lelkész akkor magasabbnak számító posztjával felcserélve életének abba a stádiumába lépett, amelyben tudományos, államismereti munkássága kibontakozhatott. S végül, de nem utolsósorban szólunk kellene azokról az eredményekről is, amelyek a tulajdonképpeni – már nemcsak egyházi – történettudomány terén Bél kezdeményezése nyomán, államismereti munkásságának mintegy kiágazásaként születtek. Hiszen Bél tette közzé az első jelentősebb magyar történeti forráskiadványt (*Adparatus ad historiam Hungariae*, 1735–1741), és osztrák tanítványa, Johann Georg Schwandtner az ő támogatásával, előszavával és részben az ő kommentárjával adta ki máig használatos, nagyszabású, háromkötetes gyűjteményét (*Scriptores rerum Hungaricarum*, 1746–1748), benne a magyar történelem legfontosabb elbeszélő forrásait, köztük, itt először, Anonymus-szövegét.

Az utak tehát messze szétágazók. Most azonban, kiindulásként, próbáljuk meg inkább, amennyire lehet, azokat a koordinátákat megadni, amelyek az életmű egységét segítik megértenünk, és helyét az egykorú hazai művelődés történetében. Három főbb kérdést szeretnék itt érinteni. Az egyik éppen az, hogy e sokféleség mögött van-e valami olyan összefüggés, amely egy nagy tehetség egyéni érdeklődésein túlmenően egy adott művelődési, tudománytörténeti fejlődési stádiumnak megfelel. A másik az, hogy Bél tevékenysége miként talált társadalmi bázisra az egykorú Hungarus polgári értelmiségben. A harmadik pedig az, hogy ez az értelmiség, Bél Mátyással

együtt, milyen helyet foglalt el az egykorú főbb európai művelődési, eszmei irányzatok kapcsolatrendszerében. A sort, talán meglepően, az utóbbi kérdéssel kezdeném.

I.

Az az eszmei fejlődés, amely a kinyilatkoztatás biblikus világképétől és a klasszikus példaktól a racionális kritikán át a felvilágosodás felé haladt, ha persze nem is lineárisan, egyenletesen, sokféle árnyalaton és fokozaton át ment végbe. Az egyik lépés előkészítette a másikat. Az újabb szakasz az előzőre épült. E folyamatosság azonban, ha lehet, még szükségesebbé teszi a fokozatok lehetőleg pontos elhatárolását. Áll ez nem utolsósorban a felvilágosodás kezdetére is, amelyet pusztán eszmei síkon — így könnyebb — nemegyszer túl-messzire próbáltak visszavezetni. A racionális kritikai módszer kidolgozása valóban már a 17. század első felében, Descartes idején megindult, de egyelőre csak a tudományosság szűk körére korlátozottan. Felvilágosodásról tulajdonképpen Európa fejlettebb zónájában is csak a 17–18. század fordulójától fogva beszélhetünk, amikor megszületik, szinte alapfeltételként, Newton új fizikai világképe, és amikor a kritikai megközelítést immár szélesebb körben, a hitvilág, a politika, a társadalom területére s a lassan önmagát is felfedező ember lélektanára is alkalmazni kezdik. Ekkor Descartes már lényeges pontokon túlhaladottnak tekinthető. Ez az európai „crise de conscience”, a holland és angol deisták, Locke, a szenzualizmus, a társadalmi szerződés-gondolat időszaka. Kelet-Közép-Európában viszont még a késő feudalizmusnak, Magyarországon pedig ezen túlmenően a rommá lett haza felszabadításának, nehezen induló újjáépülésének, és — 1711-ig — az alárendeltség elleni küzdelemnek időszaka. Európa e részén a felvilágosodás a 18. század második felében vált honossá. E két zóna közt, az Európa történeti törésvonalán elhelyezkedő német terület, széttagoltan, többféle szintet és tendenciát képviselt és eltérő

ütemben kapcsolódott a mozgalomhoz. Itt az út Leibniztől kezdve olyan, a felvilágosodásba utóbb beépült elemeken át, mint Pufendorf természetjoga, a 18. század első felében vezetett — egyelőre — Wolff népszerű, racionális világgépéhez. Ez utóbbit megelőzően azonban itt még egy vallási irányzaton, a német evangélikus pietizmuson belül halmozódtak fel olyan új elemek, amelyek közvetíthetők lehettek Magyarországra is.

Ilyen, az előkészítést, a hagyományos ortodoxiák visszaszorítását végző, korszerűbb vallási, kegyességi irányzatok persze többféle változatban jelentkeztek. Katolikus részről ilyenféle volt a janzenizmus, amely azonban Magyarországra vajmi kevéssé hatott; és egy kissé ilyenféle szerepet vitt utóbb az eklektikus „újabb filozófia”, amely már az új fizikai, természettudományi eredményeket is magába vette, de amelyet csak időszakunk vége felé, a negyvenes években a piarista oktató rend tagjai hoztak magukkal Itáliából és terjesztettek el Magyarországon és Lengyelországban. Református oldalon a Hollandia, Anglia felől érkező puritánus, cartesianus, coccejanus irányzatok próbálták újszerűt képviselni. Ezeket azonban a hazai — főleg erdélyi — egyházi ortodoxia már a 17. század óta részint elnyomta, részint magához adaptálta, neutralizálta, bár továbbélésük, így vagy úgy, időszakunkban is megfigyelhető. Az evangélikusok korszerű kegyességi irányzata viszont, a pietizmus, elevenebben, közvetlenül hatott és átmenetileg elég jelentős szerephez jutott Magyarországon, persze harcban a luteránus ortodoxiával. Elsősorban az ország viszonylag épebben maradt északnyugati peremvidékén. Főleg itt és ennek kelet-délkelet felé folytatódó karéjában találunk ugyanis ekkoriban jelentősebb értelmiséget, amely természetesen megoszlott felekezetek szerint, — a Tiszántúl és Erdély központjaiban tehát erősen református jelleget öltött.

Sajátosnak tűnhetik, hogy éppen a számbelileg kisebb protestáns felekezet: az evangélikus tudott az újra élénken reagálni, még hozzá különösen exponált helyen, hiszen fő központja: Pozsony nemcsak Bécshez feküdt közel, hanem Nagy-

szombathoz, a jezsuita egyetemhez és még jó időre az esztergomi érsekség átmeneti székhelyéhez is. A jelenség magyarázatát alighanem a közelség adja, de nemcsak és nem is elsősorban geográfiai értelemben. A közelség a Magyarország északnyugati, viszonylag urbanizáltabb, fejlettebb zónájában, régi városaiban élő, polgári Hungarus-értelmiség és a nyugathoz képest viszonylag fejletlenebb német polgárság között, mely utóbbinak az az új, egyszerre bensőséges és praktikus, az oktatás és tudományosság korszerűsítését is szolgáló, pietista irányzata, a fejedelmi hatalmak árnyékában, használható, megközelíthető, reális megoldásokkal, példákkal szolgált a keleti partnernek is. A német minta tehát itt éppen viszonylagos európai fejletlensége miatt gyakorolhatott hatást. A közelséghez tartozott, hogy ez a többnyelvű (német, magyar, szlovák) és többféle származású magyarországi polgári értelmiség, amelynek tagjai ekkor még Hungarusnak, a közös haza fiainak neveztek és tekintették magukat, általában mind beszéltek németül, és jobbjaik, a régi hazai protestáns hagyománynak megfelelően, saját hazai egyetem híján, külföldön, nagyrészt német egyetemeken fejezték be tanulmányaikat.²

A pietizmus fő központja az 1694-ben alapított hallei egyetem volt, míg Wittenberg inkább a konzervatív hagyományokat, Jena a középutat képviselte. Itt pedig fő alakja August Hermann Francke (1663–1727), aki az egyetem tanáráként személyesen is kapcsolatba került a Magyarországról érkező hallgatókkal és közülük nem egyet közelebbi körébe vont. A Halléba eljutott ifjak – 1700–1714 közt itt 112 ilyen Hungarusról tudunk – a forrásnál, közvetlen tapasztalásból ismerhették meg a német mozgalom elvi céljait és azok gyakorlati megvalósítását. Megcsodálhatták Francke hatalmas iskola-

² Az idevágó korábbi irodalomból (amelyet *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. c. munkánkban idézünk) ma is hasznos: Szent-Iványi Béla: *A pietizmus Magyarországon*. Századok, 1935.

komplexumát is, amelynek 1727-ben, különböző ágait mind összevéve, 1725 növendéke és 175 oktatója volt.

Bél Mátyás, aki Halléba 1704-ben érkezett, hamar magára vonta Francke figyelmét: házánál lakott, fiainak nevelőjeként, s tanított is intézetében. Más tanárai közül meg kell említenünk Christophorus Cellarius nevét, akinek új, klasszikus latin-ságú tankönyveit, így átdolgozott grammatikáját utóbb a pozsonyi líceumban látjuk viszont (1717, 1735). Nála is jelentősebb személyiség volt azonban Christian Thomasius (1655–1728), a hallei egyetem egyik kezdeményezője, a neves természetjogász, az ortodoxia üldözőttje, akinek fő műve (*Fundamenta juris naturae et gentium*. 1703) nem sokkal korábban látott napvilágot, és aki úttörőként, elsőként kezdett latin helyett saját nemzeti nyelven: németül is előadásokat tartani.

A hazatérő Hungarus-diákok az újat, tanulságaikat azután saját egyházi-iskolai intézményrendszerükben kezdték alkalmazni, visszaszorítva az ortodoxiát. E magyarországi értelmiségnek jó néhány olyan magasan kvalifikált képviselője volt, akinek felkészültsége, munkássága egyáltalán nem maradt el az egykorú nemzetközi színvonaltól. Egymás után lettek különböző külföldi – főleg német – tudós társaságok, akadémiák tagjai, s ezek főbb szakmai orgánumaiban sorra megjelentek különböző – főleg természettudományi, orvosi – közleményeik. Ily módon a nemzetközi tudományosságba be tudtak kapcsolódni, annak ellenére, hogy saját tudományos sajtóval és szervezettel még nem rendelkeztek –, bár egy hazai tudós társaság alapításának gondolatát Bél Mátyás már 1718-ban felvetette, 1735-ben pedig egy konkrét terv megtárgyalásáig is eljutott. A külföldre kerültek nehézség nélkül megállták helyüket magasabb, egyetemi poszton, mint a pozsonyi polgárfiú Segner András (1704–1777), aki hallei, majd göttingai professzorként vált európai híré fizikussá, vagy akár Bél Károly András (1717–1782), aki – bár apja tehetségével nem-

igen rendelkezett — a lipcsei egyetem tanára és a szász udvar tanácsosa lett.

Az értelmiségi funkció színvonala tehát egyénileg magas lehetett a hazai társadalmi, szervezeti feltételek hiányosságai ellenére is. Hogy mennyire, azt nem utolsósorban éppen Bél Mátyás munkássága és annak igen elismerő külföldi visszhangja is mutatta. A kelet-közép-európai zóna archaizmusa ugyanis nem egyszerűen a lemaradást jelenti, hanem a (szerényebb mértékű) újnak, nagyon is korszerűnek és a (túlsúlyban levő) régiek, elmaradottnak egyidejű jelentkezését, egyidőben, egymással párbeszédben. Ez a társadalmi, szervezeti bázis bizonytalanabb voltából, az eredményeknek túlzott mértékben az egyéni teljesítményektől függő voltából adódó feszültség a hazai — és a kelet-közép-európai — értelmiség történeti fejlődésének egyik tartós velejárója lett.

II.

Bél Mátyás ennek a Hungarus polgári értelmiségnek volt egyénileg kiemelkedő, de mégis jellemző képviselője. Életművének feltételeit, helyét csak e társadalmi közeg figyelembevételével és nem elszigetelten nézve tudjuk csak jól megérteni.

Kutatóink már több oldalról jellemezték ennek az értelmiségnek bizonyos főbb vonásait.³ Rámutattak, hogy tagjai az északnyugati peremzóna német, magyar, szlovák, nemegyszer egyes etnikai származású családjaiból kerültek ki, hogy mindhárom nyelvet elsajátították, bár igényesebb szakmai produktumaikat inkább latinul fogalmazták, hogy Magyarországhoz kötődtek, mint közös hazához, és hogy polgári foglalkozást, életvitelt folytattak akkor is, ha olykor, nem sűrűn és általában

³L. főleg Tarnai Andor fejtegetéseit a *Magyar Irodalom Története*. II. kötetében (Bp. 1964, 447–471) és uő. bevezető tanulmányát az általa közzétett (már előadásunk elhangzása után megjelent) magyar Bél-válogatáshoz: *Bél Mátyás, Hungariából Magyarország felé*, Bp. 1984. 5–33.

inkább csak formálisan, rendelkeztek is nemesi címmel. Az egyházi-iskolai szervezet keretében nevelkedtek, majd zömmel elhelyezkedést, megélhetést is ott találtak mint lelkészek, tanárok, bár akadt köztük megyei vagy városi, tehát már világi pályán működő orvos meg gyógyszerész is. Forrás-adottságaink azonban tulajdonképpen lehetővé tennének ennél jóval többet is. Módunk van arra, hogy közelebbről, rendszeresebben felmérjük ezt az értelmiséget, legalábbis annak fontosabb, magasabb szintű tagjait, hogy róluk szinte katasztert készítsünk, ami pontosabbá, árnyaltabbá tenné ismereteinket és sok tanulsággal szolgálhatna. S ha erre itt, most, az adott keretek között, természetesen nem is vállalkozhatunk, hadd adjunk legalább valami rövid áttekintést, válogatott névsort, a jelentősebb városi központokat sorra véve, főként azokról, akik Bél Mátyással munkatársi vagy más kapcsolatban állottak.

A pietizmus első, főbb hazai központja Győr volt, legalábbis addig, amíg 1749-ben hatalmi szóval fel nem számolták evangélikus latin iskoláját. E város, bár a Duna déli partján fekszik, ekkoriban sok vonatkozásban még az északnyugati peremzónához kapcsolódott. A mozgalom úttörője, Torkos András (1669–1737) helyi evangélikus lelkész Francke támogatásával tette közzé 1709-ben magyar imakönyvét, amely azután újabb kiadásokat is megért. Pecz Katalinnal kötött házasságából született fia, Torkos Justus János (1699–1770), előbb, 1711-ben, Besztercebányán lett Bél tanítványa, majd 1714-ben őt követte Pozsonyba is; utóbb Halléban szerzett orvosi diplomát, miután előbb Besztercebányán, Moller Károly Ottó oldalán sajátította el e szakma alapjait; 1740-től Pozsony városnak lett orvosa, közben külföldi tudós társaságoknak, tagja is; latin, német, magyar és szlovák nyelven tett közzé szakmai dolgozatokat s egyebek közt gyógyszerek kémiai elemzésével foglalkozott. De térjünk vissza még egy pillanatra Győrbe, ahol a magyar nyelvű pedagógiai irodalom úttörőivel is találkozunk. Ezek a szerzők a német pietisták főbb pedagógiai vonatkozású műveit dolgozták át, előszavaikban külön

hangsúlyozva az új irányzat és az oktató-nevelő munka, meg az anyanyelv és a reális tárgyak fontosságát a latin formalizmus egyeduralmával szemben. A sort Szeniczai Bárány György (1682–1757) győri tanár, majd rektor, egy sopron megyei szegény nemes család fia kezdte meg, aki Pozsonyban, Eperjesen, 1706-tól Halléban tanult és munkáját is ott tette közzé (Francke oktatása a gyermeknevelésről, 1711). Vásonyi Márton (1688–1737) ugyancsak Halléban adta ki Francke két másik munkájának magyar átdolgozását. A rozsnyói születésű, Besztercebányán tanult Sartorius Szabó János (1695–1756) győri tanár Báránnyal együtt egy Rogallen-fordítást hozott ki az új tanítók „serkentésére” (1736), majd egy J. Rambach-átdolgozást (*Gyermekeknek kézikönyvecskéje*, 1740).

A második pietista központ, amely azonban fontosságban túlnőtt az elsőn: Pozsony lett, Bél működésének színhelye. Itt főleg a nevezetessé vált líceum tanárait kell megemlítenünk. Bél közvetlen utóda 1719-től a rectori poszton, Marth János Mátyás (1691–1734), egy helybeli kereskedő-polgár fia, aki ugyancsak Francke tanítványa volt, egyebek közt a líceumi könyvtár fejlesztésével örökítette meg nevét. Az 1721-ben őt követő Beer Frigyes Vilmos (1691–1764), egy pozsonyi kötélverő mester fia, Bélnék közeli munkatársa, mellette már előzőleg conrector, majd később a lelkészi poszton is utóda lett. A náluk valamivel fiatalabb Tomka-Szászky János (1700–1762), aki nemesi címet viselő, Turóc megyei család fiaként lett Bél tanítványa, majd jénai tanulmányút után a pozsonyi líceum tanára, később rectora, miután 1734-től kezdve úttörőként vezette be Magyarország történetének mint tantárgynak oktatását. Földrajzi, történeti munkákat tett közzé, amelyek egyikéhez (*Introductio in orbis hodierni geographiam*. 1711) Bél írt előszót a földrajztudomány történetéről. Bélről, halálakor (1749), ő tartott gyászbeszédet. Talán említsük még meg itt, hogy míg Bél, mint tudjuk, Pozsonyban a német gyülekezet lelkésze volt, a magyar és szlovák gyülekezet élén a Lőcsén, Eperjesen, Jénában tanult Miletz Illés (1693–1757)

magyar és szlovák nyelven tett közzé pietista szellemű kegyeségi iratokat.

Sopronban szintén a liceum tanárai, rectorai, köztük a jénai tudós társaság tagjai, meg a városi orvosok vittek jelentős szerepet. Deccard Kristóf János (1686–1764), aki 1712-től állt az iskola élén, egyebek közt a környék botanikájával foglalkozott és Bél munkatársa volt. Utóbb (1740) azért kellett tisztségétől megválnia, mert a külföld számára kritikusan leírta a hazai evangélikus oktatók helyzetét. Hajnóczy Dániel (1696–1747), aki 1742-től volt soproni rector, egyebek közt új tanterv kidolgozásával tette emlékezetessé nevét. Utóda, a jóval fiatalabb Ribini János (1722–1788), aki Nyitra megyei születésű, szegény szolgadiákból lett Bél Mátyás fiainak nevelője, egy latin nyelvű iratában a magyar nyelv művelésére biztatta a tanuló ifjakat (*Oratio de cultura linguae Hungaricae*), és egyháztörténeti munkásságot is kifejtett. Az orvosok közül Liebezeit György Zsigmond (1689–1739), egy nemesi címmel bíró, soproni család fia, 1720-tól városi orvos, tagja a császári Carolina-akadémiának, Bél munkatársai közé tartozott. Hajnóczy Dániel mondott róla gyászbeszédet. Ugyancsak Bél munkatársa volt a szintén nemesi származású Komáromi János Péter (1692–1761) soproni, utóbb győri, majd szombathelyi orvos, aki a soproni borokat, gyógyvizeket tanulmányozta. Az orvos-botanikus Loen Károly Frigyes (1699–1741), aki az ország flórájának feldolgozására készült, Bél Mátyással ugyancsak kapcsolatban állt. A szintén soproni Neuhold János Jakab (1700–1738) pedig, aki Jénában, Lipcsében végezte orvosi tanulmányait és 1730-tól Komárom megyének lett orvosa, külföldön tett közzé szakmai dolgozatokat, idehaza latin munkákat, de egy magyar nyelvű gyermekgyógyászati könyvet is (*Fundamentumos oktatás*. 1736).

A bányavárosok közül Besztercebányán, ahol egyidőben Bél is oktatott, munkatársai közül mindenekelőtt a neves orvos – egykor a Rákóczi-szabadságharc tábori orvosa – Moller Károly Ottó (1670–1747) nevét kell említenünk, aki orvosi könyve-

ket tett közzé és egyebek közt – mint Béltől tudjuk – a Szepes megyei vizek elemzésével foglalkozott. Hermann András (1693–1764), egy helyi gyógyszerész Halléban végzett fia, Nógrád, majd 1723-tól Moson megye orvosa, aki szintén Pozsonyba költözött, Bél Mátyás közeli rokona és munkatársa volt, aki a hazai sókról, Pozsony megye természeti jelenségeiről meg a trencsényi gyógyfürdőkről gyűjtött és elemzett adatokat. Körmöcbányán 1724-től kezdve volt evangélikus lelkész az a Turóc megyei nemes származású Czemanka András, aki egyrészt mint történeti anyaggyűjtő támogatta Bél Mátyást – állítólag a *Váradí Regestrumot* is ő bocsátotta az *Adparatus* rendelkezésére –, másrészt pedig mint Turóc megye ismertetője a *Notitia* hasábjain. Északabbra, Iglón, a Jénában, Leidenben végzett Maleter (Mileter) János (1691–1755) Szepes megyének 1723-tól polihisztor érdeklődésű főorvosa, latin és német szakmunkák szerzője volt Bél munkatársa. Eperjesen Raymann János Ádám (1690–1770) orvos nevét kell említenünk, aki egykor Leidenben a nagy hírű Boerhaave tanítványa volt, és aki 1719-től számos kisebb-nagyobb orvosi, természettudományi, vagy éppen gazdasági vonatkozású közleményt tett közzé a német szakmai sajtóban és, mint neves tudós, a Carolina-akadémia tagja lett. Tovább haladva: Késmárk nevezetes evangélikus kollégiumában a régi hagyományokat folytató, helyi természettudományi és földrajzi-történeti vizsgálódást folytatta, mint tanár és rector, Bohus György (1687–1722), egy beszercebányai nemes-polgár család Wittenbergben tanult fia, akinek főleg Szepes megyéről gyűjtött adatait tudta Bél hasznosítani. Utóda, ifj. Buchholtz János György (1688–1737), művelt, helyi evangélikus lelkész-család fia, aki a rectori posztot 1723-ban vette át, polihisztor természettudósként a boroszlói évkönyvekben közölt megfigyeléseket és a deménfalvi barlang leírásával járult hozzá Bél Prodromusának anyagához. A szintén késmárki születésű Kray Pál, az 1709-ben a császáriak által kivégzett városi tanácsos fia, aki tisztként részt vett a Temesvidéket felszabadító török háborúban, Szepes megye föld-

abroszával gazdagította, már halála (1720) után, ugyanezt a munkát. De Késmárkon működött, wittenbergi tanulmányok után, az a Fischer Dániel (1695–1746) nagy hírű orvos és orvosjelöltek oktatója is, akinek széles körű természettudományi érdeklődéséről egy sor gyógyszer-találmány és külföldön közzétett írás tanúskodik: fizikai (hőtani) témákról és egyebek közt a tokaji szőlők talajának kémiai vizsgálatáról (1732), meg a gyógyfürdők szerepéről (1742). Fischer már 1732-ben javasolta egy hazai természettudományi folyóirat (*Acta Eruditorum Pannonica*) és valami tudós szervezet létrehozását. Végül pedig, hozzá hasonlóan, szintén késmárki evangélikus lelkész fia volt Perliczy János Dániel (1705–1778), aki előbb Moller oldalán, majd német, holland, francia egyetemeken végezte orvosi tanulmányait, utóbb Nógrád megyének lett főorvosa, latin meteorológiai és hőtani értekezéseket írt, de magyar nyelvű orvosi felvilágosító könyvet is a „szegények számára való házi orvosságokról” (*Medicina pauperum*. 1740). Bél Mátyással egyebek közt tudományszervezési ügyekben levelezett és 1742-ben ő dolgozta ki az első tervet egy hazai orvosi főiskola felállítására.

A Hungarus-értelmiség nyelvi-etnikai szinképe nem volt azonos mindenütt. Győrtől például a magyar, másutt a német, helyenként a szlovák elem volt erősebb. Kisebb helyeken, a szerényebb szintű egyházi értelmiség körében, a helyi viszonyoknak megfelelően, még több eltérés mutatkozott. Bizonyos szint felett azonban ez a Hungarus-értelmiség egészében véve a soknemzetiségű ország egykorú társadalmának, a modern nemzetek kialakulása, szétválása előtti korban, sajátos jellemzőkkel bíró történeti jelensége volt. Mindegyik érdekelt nemzet közül az előzményeihez, múltjához hozzá tartozott. De kizárólagos igényrel egyik számára sem lehet utólag kisajátítani, kiválasztva az éppen tetsző, és mellőzve a nem tetsző elemeket. Az ilyen nacionalista megközelítés a történeti realitásokkal minden változatban ellenkezik. Így volt ez a világháborúk időszakának tendenciózus német kelet-kutatása esetében is, pedig –

amint már nyugodtan elmondható – a jelenség összetevői közül alighanem éppen a német elem volt a legfontosabb. Bél is hangsúlyozta a *Notitia* lapjain a hazai német városlakók gazdasági és kulturális szerepének jelentőségét. A mai magyar történettudomány sem magyar, sem esetleg más részről nem tartja elfogadhatónak az ilyen szempontok esetleges felelevenítését. Igaz, hogy a Hungarusok a régi Magyarországot tekintették hazájuknak, de ez másféle kötődés volt, mint a nyelvi nacionalizmusoké. A Hungarus-értelmiségbe való beletartozás, a neveltetés, a közös kultúra és tudat, az adott társadalmi közegben végzett funkció alighanem nagyobb mértékben meghatározta az egyéneket és életművüket, mint pusztán leszármazásuk egyik vagy másik – olykor egyszerre több – etnikumból. Nézetünk szerint ez áll Bél Mátyásra is, aki mint ismeretes, 1684. március 24-én született Zólyom megyében, Ocsova (utóbb Nagyócsa) községben, amelynek 1910-ben 3378 szlovák lakosa volt. Tehát szlovák környezetben. Apja hasonnevű mészárosmester, anyja, Cseszneki Erzsébet, több kutató szerint magyar származású volt.⁴ Ezzel el is értünk az egyik – elég irreleváns – vitához, szlovák és magyar szerzők között, mintha az egyéniséget és életművét valóban ez határozta volna meg. Nézzük már most, hogy maga Bél mit írt utóbb a szlovák és a magyar etnikumról a *Notitia* Pest megyét tárgyaló részében:

„a szlávok a magyarokat mindenestre jobban szeretik, mint a németeket, nyelvüket sokan mint anyanyelvüket használják. S mivel több helyen a magyarokkal elvegyülten élnek, vegyes házasságot is kötnek s gyermekeiket mindkét nyelvhez hozzászoktatják. Emiatt néha a magyarok, néha a szlávok elfelejtik saját nyelvüket s azon társalognak, amely erőteljesebben érvényesül.”

Előzőleg pedig a németek számára írt magyar nyelvkönyvében (*Der ungarische Sprachmeister*, 1729), amely azután számos újabb kiadást megért, Bél az előszóban leszögezte: szerző-

⁴Így Haan Lajos: *Bél Mátyás*. Bp. 1879. Értekezések a történeti tudományok köréből VIII. 8.

ként szándéka az volt, hogy „anyanyelvét terjessze” (seine Muttersprache auszubreiten). Anyanyelvét? Az anyja nyelvét? Hétéves korától Losoncon, Kálnón, Alsósztrégován – a Madách család által fenntartott iskolában –, 1695-től Besztercebányán tanult. Itt viszont Pilarik István conrector (1647–1710), volt selmeci lelkész, bányai szuperintendens támogatta, aki fő művét a német pietizmus egyik úttörőjének Jakob Spener drezdai lelkésznek ajánlva, németül tette közzé, részint pedig ifj. Burius János, aki 1702-től Besztercebánya német evangélikus lelkésze volt. Bél azután a pozsonyi líceumban folytatta tanulmányait, ahol tökéletesítette magát a német nyelvben is, majd pedig Veszprémben, illetve, nevelőként Pápán töltött hosszabb időt, ahol meg magyar nyelvtudását fejlesztette tovább. Hallei tanulmányútja után, amelyről fent már beszélünk, Besztercebányára tért újra vissza, ahol 1707-ben conrector lett, 1710-ben pedig rector, és (saját szavai szerint) a helyi „német és tót natióból álló” evangélikus gyülekezet lelkipásztora. Még a besztercebányai évek alatt látott napvilágot tervezete a magyar nyelv és irodalom történetéről (*Invitatio*, 1713) – e témára még utóbb is visszatért. S ugyanekkor Freilingshausen hittanának általa készített és Torkos András győri evangélikus lelkésznek ajánlott magyar fordítása is. Ennek előszavában Bél hangsúlyozta, hogy a magyar átdolgozásra azért volt szükség, mivel ilyen városokban „mind e mai napiglan nemzetünk felette igen szűkölködik”.

Pozsonyi évtizedei alatt Bél Mátyás egyebek közt az iskolát tankönyvekkel, a híveket pedig új típusú kegyes irodalommal igyekezett ellátni, anyanyelvükön, tehát a német, magyar és szlovák nyelven egyaránt. Így a szlovákok számára közzétette a cseh kralici bibliát, mégpedig az egyébként pietista-ellenes Krman Dániel közreműködésével (Halle, 1722). Utóbb pedig az ő támogatásával látott napvilágot P. Doležal szlovák nyelvtana (*Grammatica Slavico-Bohemica* 1746), amelynek előszavában Bél kitért a szláv népek régi múltjára, fő ágaira, a huszizmusra, a cseh nyelvtanokra és arra is, hogy Magyarországon

olyan fő- és köznemesek, mint az Illésházy, Ostrosith, Thurzó, Zay, meg a Beniczky, Justh, Ottlik, Platthy, Pottornyay, Szerdahelyi, Szulyovszky családok tagjai, mindig pártfogolták a szlovák nyelvet és irodalmat. Bél itt is, mint már előbb a *Notitia* több szövegrészében is, megbecsüléssel, együttérzésről írt a szlovákokról és arról a magyar–szlovák történeti szümbiózistról a közös hazán belül, amelynek hagyományos képén ekkoriban kezdtek egyébként az első repedések megjelenni –, utalunk itt (katolikus részről) Bencsik Mihály nagyszombati jogtanárnak a szlovákokat a *natio Hungarica* soraiból kitagadó, jobbagyoknak minősítő támadására (1722) és az Illésházyak köréhez tartozó Ján Baltázár Magin dubnici plébános erre felelő vádiratára (1728). Jellemzően mutatta Bél álláspontját a magyarok számára írt német nyelvkönyve (*Institutiones linguae Germanicae in gratiam juventutis Hungaricae*, 1718), amelyet tanítványainak, így a Radvánszky és Darvas család fiainak ajánlott, és amelyben szintén utalt a magyarok, németek szlovákok együttélésére. Vagy a németek számára írt, fent már idézett, magyar nyelvkönyvére (*Der ungarische Sprachmeister*. 1729) is, amelynek előszavában Bél kifejtette, hogy Európa minden nagyobb nemzete, az angol, a francia, a német, egyként igyekszik a maga nyelvét másokkal megismertetni –, csak a magyarok maradtak le ebben. Ezért kívánja ő tehát a legközelebbi szomszéddal, a némettel megismertetni a magyar nyelvet, amely erre különböző jeles tulajdonságai miatt nagyon is érdemes. Ő hisz abban – teszi hozzá –, hogy amint Magyarországon a német nyelv igen elterjedt, főleg a műveltebbek körében, úgy idővel, ha a kereskedelem és az ipar fejlődése következtében egymással szorosabb kapcsolatba jutnak a nemzetek, a magyar nyelvet is beszélni fogják viszont a német területeken. Végül pedig így búcsúzik a kegyes olvasótól: „Der geneigte Leser lebe wohl und sage mit dem Verfasser: Áldja és egyesítse Isten a német és magyar nemzetet”. A mondanivaló lényege akkor is világos, ha tudjuk, hogy Bél természetesen nem a modern nemzetfogalommal dolgozik.

Az itt élő népek, nyelvek együttélése, kölcsönös megbecsülése, támogatása a közös hazán belül: ez Bél hagyománya. S ezt értékelni tudjuk akkor is, ha nem óhajtjuk eszményíteni a nemzetek kialakulása előtti, egykori helyzetet. A kölcsönös megbecsülés, a sokszínű, komplex, közös múlt reális történeti megközelítésével együtt, a nemzetek kifejlődése után is elképzelhető és követendő cél marad. S ezért is üdvözölni tudjuk, ha a szlovák történetírás Bél Mátyás életművével foglalkozva szintén magáénak vallja Bél hagyományait.⁵

III.

A Hungarus-értelmiség soraiban nyomon követhetően megvolt az a törekvés, hogy az országot, a szinte felfedezésre váró, frissen visszanyert területekkel, múltjával, jelenével együtt felmérjék, bemutassák, megismertessék. Ez olyan időszakos feladat volt, amelynek elvégzése mindenki számára szükségesnek tűnhetett, a kormánzatnak is. Így azután az igyekezet sem korlátozódott csak a protestánsokra. Részük volt benne, korán, a jezsuitáknak is, ha az első próbálkozások nem is nagyon bizonyultak többnek régi szövegeket felhasználó kompilációknál. E törekvéssel együtt jelentkezett azután az a másik is, hogy a hazai művelődés eredményeit a múltban és jelenben a külfölddel megismertessék és egyúttal, ha kell, megvédelmezzék, – mint ahogy nemegyszer kellett is, főleg német szerzők olyan lenéző, tájékozatlan megjegyzéseivel szemben, hogy a magyarok barbárok és csak a lóhoz meg a kardhoz értenek.

Bár ekkor még egy sor eljövendő, külön diszciplína szétválása, kiágazása előtt vagyunk és a Hungarus-értelmiség – egyébként a némethez hasonlóan – erősen polihisztor-jellegű volt, e feladatok megoldására német pietista részről kétféle műfaj,

⁵ Az újabb szlovák irodalomból: Ján Tibenský: *Matej Bel život a dielo*. Majslávnejči a najdokonalejši polyhistor rodák očovny. Bratislava, 1984. (soksz.): és uő. *Velká ozdoba Uhorska*. Dielo, život a doba Mateja Bela. Tatran, 1984.

minta, indítás állt rendelkezésére. Az egyik a historia litteraria volt, a másik az ún. államismeret.

A historia litteraria mint külön „műfaj” kialakulását az tette lehetővé, hogy az egyháztörténet keretén belül már jelentős mennyiségű iskolatörténeti, irodalmi, általában művelődési adat halmozódott fel. Persze még ez is olyan gyűjtőfogalom volt, amelyben együtt találjuk a szépirodalom és a tudomány történetének (főleg a latin nyelvűnek) meg a bibliográfiának, az életrajzi, írói lexikonoknak kezdeteit. Míg például Franciaországban a 17. század óta a nemzeti nyelv jutott fő szerephez és különvált a szépirodalom, a németeknél ez a korábbi, tágabb fogalom élt és fejlődött tovább. A Hungarus szerzők számára pedig ez volt az új, a korszerű műfaj, sőt még ösztönző, provokáló is annyiban, hogy éppen ennek német művelői hajlottak arra, hogy Magyarországot lebecsüljék. A hazai tudós világ ilyen történeti ismertetésének tervét elsőnek a már említett ifj. Burius János és testvére: Dániel vetette fel. Az ő kezdeményezésükhöz kapcsolódott a selmeci evangélikus bányapolgári családból származó és ugyancsak Hungarus értelmiségi Czvittinger Dávid (? 1680–1740) első magyarországi író- és tudóslexikona (*Specimen*, 1711). S alighanem ifj. Burius János besztercebányai hatásának volt szerepe abban is, hogy az ifjú Bél eleinte szintén e műfaj felé orientálódott és két évvel Czvittinger után közzétette ugyancsak német földön egy magyar nyelv- és irodalomtörténet tervét (*Institutio ad symbola conferenda*, 1713). Ezt azonban inkább csak olyan átmeneti próbálkozásnak kell tekintenünk. A terv utóbb sem vált valóra, csak a rovásírással foglalkozó fejezet készült el belőle (*De vetere litteratura Hunno-Scythica*, 1718), amely a korra jellemző naiv feltételezéseken túl, egy ősi, nyomtatott irodalomról, nyelvészetileg még kitart a 16. század óta divatba jött héber–magyar nyelvtudomány mellett, holott ekkor már ennek helyébe az ugyancsak igen kalandos és homályos, bár a hun–magyar azonosságot valló nemesi hagyománynak meg-

felelőbb „napkeleti” rokonítás lépett. Bél igazi, nagy teljesítményét nem itt, hanem az államismeret terén kell keresnünk.

A német államismeret (Staatenkunde) ugyancsak még olyan gyűjtőfogalomnak tekinthető, amelyből olyan külön ágak bontakoztak ki később, mint a statisztika, a politikai földrajz és az „államtörténet” (Staatengeschichte). De mégis valami egységes koncepció fogta össze, annak a célnak a szolgálatában, hogy egy adott állam viszonyait, struktúráját földrajzi, közigazgatási, jogi, történeti stb. szempontból, lehetőleg minden oldalról bemutassa, és összesítve, együtt adja mindazokat az információkat, amelyekre a kormányzatnak, a német fejedelmi abszolutizmusoknak és hivatalnoki apparátusoknak az irányítás, vagy éppen korszerűsítés érdekében szükségük lehet. Az iskola alapítója, Hermann Conring (1606–1681) ekkor már nem élt, de folytatódtak a kutatás központjai, amelyek közül a 18. század küszöbén Halle volt a legfontosabb. Ez az irányzat különösen felhasználhatónak tűnt a Magyarország feltárására irányuló törekvések szempontjából, sőt bizonyos fókig ösztönzőnek is. Ehhez járultak Bél esetében az olyan közvetlen, személyes tapasztalatok, mint a geográfia, a térképrajzolás oktatása Francke intézetében, meg utóbb a megfelelő segédeszközök, információk hiánya, amikor utóbb, a pozsonyi líceumban a hazai földrajz, mint korszerű tantárgy oktatására került a sor. Bél előbb, gyakorlatias szellemben, tanítványait bírta meg azzal, hogy szünidőben otthon, saját környékükön gyűjtsenek adatokat. E szerény kezdetekből nőtt ki azután fokozatosan az a munkatársi gárda, amely nagy vállalkozásában közreműködött. A cél Magyarország sokoldalú, összesített ismertetése lett egységes, egybefüggő rendszerben. A terv első változata (*Epistola*, 1718) még a líceumi rectori évekből származik. Ismeretes, hogy az újszerű kezdeményezés a késő feudális társadalomban mennyi bizalmatlansággal, gyanakvással, akadállyal találkozott. Bélt ellenfelei – főleg az ortodoxia oldaláról – hamar megvádolták, hogy külföldi hatalom számára kémkedik. A támadásnak annyi haszna volt, hogy Bélnek sikerült gr. Pál-

ffy Miklós nádornál nemcsak magát tisztáznia, hanem pártfogását s vele bizonyos fokig az udvarét is elnyernie. Az új, részletesebb program egy mutatványkötetben (*Prodromus*, 1723) már III. Károlynak ajánlva láthatott napvilágot. Bél az előszóiban ismét hangsúlyozta, hogy megfelelő választ kell adni azoknak a külföldi szerzőknek, akik Magyarország barbár voltáról beszélnek. E tervében is külön szerepelt még a történeti és a földrajzi rész, mely utóbbit néhány munkatársának természeti jelenségekről szóló közleménye képviselte, így (a soproni borokról) az ugyancsak Hungarus értelmiségi, Zólyom megyei Matolay Jánosé, aki azután Bél megbízásából sokfelé, így Komárom megyében és másutt is gyűjtött anyagot, de akinek életéről e közeli kapcsolat ellenére még mindig keveset tudunk. Bél természetesen személyesen is járt sokfelé. Így tudunk arról, hogy 1726-ban kelet felé, Erdélyig tett nagyobb utat. Az újabb kiadványt már széles körű, kedvező visszhang fogadta külföldön is. A térképeket az udvar meghagyásából, illetve hozzájárulásával a kor legjobb hazai szakembere, az ugyancsak Hungarus értelmiségi Mikoviny Sámuel (1700–1750) készítette, egy nemesi címet viselő, Nógrád megyei evangélikus lelkész fia, aki külföldön (Altdorf, Jéna, Bécs) tanult matematikát, rézmetszést, térképészetet, a tatai Esterházy-uradalomnak lett mérmőke, majd 1735-ben a selmeci bányatisztképző iskola tanára. A munka megkezdésekor Mikoviny egy Bélhez intézett, nyomtatott nyílt levélben (*Epistola*, 1732) fogalmazta meg korszerű térképészeti elveit. Megyetérképei közül 11 látott napvilágot, jó néhány viszont elveszett. Az udvar pártfogásának, vagy talán még inkább hivatalos ellenőrzési szándékának volt jele az is, hogy az elkészült kéziratrészeket a kancelláriának, illetve a helytartótanácsnak át az érdekelt megyéknek sorra meg kellett küldeni, ami persze nem egy esetben sok huzavonával járt és nem kevesebb értetlenséggel, okvetetlenkedéssel találkozott. A birtokosok megemlítését például a nemesség többhelyt jogi szempontból veszélyesnek tartotta, míg a felsőbb hatóságok egyebek közt a Rákóczi-szabadságharc emlité-

seibe akaszkodtak bele meg a népélet, a paraszti viszonyok részletes ismertetését tartották mellőzendőnek. Szinte meglepő, hogy ennyi nehézség ellenére végül a hatalmas műnek első öt kötete, 10 megye leírásával, még Bél Mátyás életében napvilágot látott (*Notitia Hungariae novae historico-geographica*. 1735–1742). A többi kéziratban maradt. A rendszerező és szervező munkában úgy látszik forráskiadásunk azóta nem érte el azt a szintet, amelyet annak idején Bél képviselt, mert a nagy mű teljes kritikai kiadása máig várat még magára, és időnként kisebb-nagyobb részletek látnak csak belőle – fordításban – napvilágot, méghozzá – szívos hagyomány továbbélése jeleként – rendszerint megyék helyi változtatásában, külön-külön. A mű így, félbemaradtan is a kor legjelentősebb hazai tudományos vállalkozása lett, amely jelentős mértékben túlnőtt az indulását elősegítő német államismereti iskola elvi és módszertani útmutatásain. A továbbfejlesztés, a többlet elsősorban abban jelentkezett, hogy Bél a nagyobb-részt politikai jellegű földrajzi és történeti témákon túlmenően kutatásainak gyűjtőkörét kiterjesztette a természeti és mezőgazdasági viszonyokat, az egészségügyet és a nép életét bemutató adatokra is. S a mű gazdagságán az sem változtatott, hogy éppen a népélet vonatkozásában az anyag egy részét el kellett hagynia –, alighanem így maradt meg külön kéziratnak a *De re rustica*, amelynek összeállításában Matolay Jánosnak volt szerepe, valamint a jobbágyok jogviszonyait tárgyaló *De servitute Hungarica*, amelyet Bél számára – mint ma már tudjuk – Jóny János lőcsei ügyvéd, ismét egy Hungarus értelmiségi fogalmazott. A sokágú, látszólag szinte szétszórt polihisztor-érdeklődés és kiterjedt szervező munka eredménye tehát végső fokon egy olyan hatalmas és egységes rendszerű mű lett, amely a megvalósulás stádiumában – az eredeti tervtől eltérően – már a történelmi anyagot sem külön részként, elől, hanem, saját logikáját és a földrajzi felosztási elvet követve mindenütt a megfelelő helyen, szétbontva mutatta be. A sokoldalú megközelítés pozitívumait akkor is elismerhetjük, ha nem jut eszünkbe

idealizálni a polihistorok egykori világát, a külön tudományágak kiválása előtt, mert hiszen a már kialakult diszciplínák eredményeinek együttes figyelembevételét a történettudományban ma is helyesnek kell tartanunk. A szervező munka és a koncepció egysége már most is nyilvánvaló. Pedig még hátra van, hogy Bél kézirati hagyatékát, fogalmazványait, anyaggyűjtését, levelezését különböző lelőhelyein, így az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban (ahová gr. Batthyány József érsek hagyatékából került), az Országos Levéltárban (a Kollár Ádám hagyatékából átkerült anyagban), az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában, Pozsonyban az egykori evangélikus liceum kéziratai közt és még sok más helyen, az életmű visszhangjával és eddigi irodalmával együtt a magyar tudományosság Bél Mátyásról végre valóban részletes, alapos, olyan képet tudjon nyújtani, amelyet e nagy előfutára – mert neki is előfutára – megérdemel.

*

Az ország 18. századi újjáépítésével az északnyugati peremvidék átmeneti jelentősége csökkent. A súlypont, természetes folyamatként, ismét kezdett dél felé áttolódni, az egykori s eljövendő főváros felé. A Hungarus polgárság és annak értelmisége helyett a birtokos nemesség és az ahhoz kapcsolódó értelmiség jutott mind nagyobb szerephez. Ideológiai előkészítőként pedig a szerény létszámú, evangélikus, korábbi pietista változat helyett a jóval népesebb katolikus változat, a nemesi rétegek új igényeihez jobban igazodó, és így nagyobb nemesi pártfogást élvező, egy ütemmel később, új természettudományi motívumokkal felszerelkezett piaristáké, akik ugyan eredetileg szintén a vegyes etnikumú északról indultak el, de hamar megmagyarosodtak, és a rendi nemzeti hagyományoknak lettek szószólói, sőt utóbb, nemegyszer, a magyar nyelvi nacionalizmusnak is. A Hungarus-fogalom pedig, a többnyelvű haza eszméjével együtt, a nemzeti fejlődés időszakában maga is a felbomlás felé haladt.

Bél Mátyás egykor — jó néhány más Hungarus értelmiségihez hasonlóan — a Rákóczi-szabadságharc, közelebbről annak korszerűbb célkitűzései és protestánsként, vallási türelme iránt érzett szimpátiát. Berlinben, tudjuk, Jablonovskival érintkezett s utóbb is levelezett vele. Besztercebányán pedig Heister 1709-ben, különböző gyanúkok miatt, majdnem fejét vétette. Olyan nemesekhez, akik, mint Radvánszky János vagy Ráday Pál, egykor Rákóczi hívei voltak, utóbb is jó kapcsolatok fűzték. De nem ahhoz a régi típusú rendiséghez, megyei nemességhez, amelynek maradiságához képest az udvar bizonyos korszerűbb intézkedései is több reményt látszottak nyújtani. Abban az olműtzi tudós társaságban (Societas incognitorum), amelynek nem sokkal halála előtt Béln tagja lett, mások közt Gerhard Van Swietent is ott találjuk. Béln útja közvetlenül a felvilágosodás felé vezetett. Akik az ő társadalmi közegéből ezt az utat folytatták tovább, a felvilágosodás első hazai változatához, a felvilágosult abszolutizmushoz érkeztek el. Ezen az úton haladt, a maga módján, a pozsonyi lapalapító földrajzi-történelmi szerző Windisch Károly Gottlieb, Beer és Tomka-Szászky tanítványa; Bécsben a Societas Litteraria szervezője és lapkiadó Tersztyánszky Dániel; a késmárki és pozsonyi líceumban Benczur József, történetpolitikai iratok szerzője; a történetírásban Cornides Dániel; a pietista practicizmust továbbfejlesztő Tessedik Sámuel, sőt valamiképpen, ha még tovább megyünk, annak rokona, a nagy antifeudális reformer, majd „jakobinus” Hajnóczy József is. A 18. századi hazai művelődés egyik, nem domináns, de figyelmet érdemlő vonulata ez, amelyet ideje meggrajzolni és a maga helyére illeszteni.